

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

HUKUKÎ HÜKMÜN BELİRLENMESİ AÇISINDAN VÂV HARFİYLE MATÛF CÜMLELERDEN SONRA GELEN İSTİSNÂNIN MERCIİNİN TESPİTİ – I –*

THE DETERMINATION OF EXCEPTION'S STATUS THAT COMES AFTER
SENTENCES DIRECTED TOWARDS THE LETTER OF *WAW* IN TERMS OF THE
DESIGNATION OF THE JUDICIAL VERDICT -I-

Yavuz GÖNAN

Dr. Öğr. Gör. Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri/Arap Dili
ve Belagatı Anabilim Dalı. Mail: yavuzgonan@gumushane.edu.tr.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4420-4112>

Ali KAYA

Prof. Dr. Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri/İslam
Hukuku Anabilim Dalı. Mail: alikaya@uludag.edu.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-6962>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28 Temmuz 2020/ 28 July 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 1 Aralık 2020 / 1 December 2020

Yayın Tarihi / Published: 15 Ocak 2021 / 15 January 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak-Bahar/ January – Spring 2021

Cilt / Volume: 7, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 46-68

Cite as / Atıf: Gönan, Yavuz- Kaya, Ali “Hukukî Hükmün Belirlenmesi Açısından *Vâv*
Harfiyle Matûf Cümlelerden Sonra Gelen İstisnânın Merciiinin Tespiti – I – [The
Determination of Exception's Status That Comes After Sentences Directed Towards the
Letter of *Waw* in Terms of the Designation of the Judicial Verdict -I-]”. İhya Uluslararası
İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 7/1 (Ocak/January 2021),
46-68.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via
a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği
teyit edildi.

* Bu makale *İslâm Hukukunda İstisnâ Kuralı ile İstidlâl: Hanefî Mezhebi Örneği* adlı doktora tezimizden istifade edilerek kaleme alınmıştır. Bk. Yavuz GÖNAN, *İslâm Hukukunda İstisnâ Kuralı İle İstidlâl: Hanefî Mezhebi Örneği*, Danışman: Prof. Dr. Ali KAYA, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa

Öz

Hukukçunun elindeki en önemli malzeme hukuk normlarıdır. Bunlar da ait oldukları dilde ve o dilin kuralları doğrultusunda yazılmaktadır. İslam hukukunun kaynağı olan Kur'an ve Sünnet nasları da Arapça olduğu için fakih, hukukî nasları yorumlarken Arapça dilbilgisi (nahiv) kurallarını dikkate almalıdır. Buna göre fakih; Arapça cümle yapısı şekillerinden biri olan istisnâ üslubunun kurallarını bilmeli ve hüküm istidlâlinde bu kuralları uygulamalıdır. İstisnâyla ilgili usûl-ı fıkhtaki temel tartışma alanlarından biri de *vâv* ile matûf cümlelerden sonra gelen istisnânın mercüinin tespitidir. Matûf cümlelerden sonra kullanılan istisnânın mercüinin, yani müstesnâ minh'in, dilbilgisi kuralları doğrultusunda tespit edilmesi; istisnânın, hukukî hükmün teşekkülüne etkisinin belirlenmesi ve kurallarının uygulanması bakımından önem taşımaktadır. Bu nedenle çalışmamızda önce genel olarak usulcülerin konuyla ilgili teorik yaklaşımları, gerekçeleri ve çözümleri açıklanmış; ardından en-Nûr sûresinin 4-5. âyetleri bağlamında, görüşlerini uygulamalı olarak temellendirme çabaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Usul-ı fıkıh, Hukukî hüküm, İstisnâ, Müstesnânın Mercii, Matûf Cümle, Vâv Atf Harfî

Abstract

The most important materials in the hands of the jurist are legal norms. Every norm that notifies judgment has written in its own language according to that language's rules. The jurist of Islam should take into consideration the rules of the Arabic language's grammar (*nahiv*) while he is interpreting the judicial verdicts because the judicial verdicts of the Qur'an and the Sunnah which are the founder texts of Islamic law are the Arabic language. In accordance with that the jurist should know the rules of grammar of the exception wording that is one of the shape of structure of Arabic sentence and implement these rules in deduction of judgment. The one of the basic discussion field of usul al-fiqh about the exception wording is the determination of the exception's status which comes after sentences directed towards *vaw*. The determination of exception's status which is used after directed sentences, in other words *mustasna minh*, according to the rules of grammar is of capital importance from the point of view of designation of the impression of exception to judicial verdict's formation and judicial implemetation. Because of that reason, in our study firstly theoretical approaches, justifications and solutions of the precodurers have been explained; in the wake of that their efforts to establish firmly and practically their opinions in the context of the verse 4 and 5 of the Sûrat al-Nûr have been discussed.

Keywords: Usul al-Fiqh, Judicial Verdict, Exception, Status of *Mustasna*, Directed Sentence, Reference Letter of *Waw*.

Extended Abstract

The most important materials in the hands of a jurist when making a judgement are legal norms, and legal norms are legal materials written in the mother tongue of the state or nation that they belong to. The fact that while a legislator establishes the norm, while a judge applies the norm and while those who have a relationship with the law in some way interpret the norm take into account the general rules and linguistic structure of the language to which each legal norm belongs is an indispensable phenomenon in terms of legal security. Accordingly, fakih made intense efforts that the naşş of the Koran and Sunnah -founding texts of Islam - be understood while determining the legal provision. Fuḳahā', who were engaged in the founding texts through various means, made judgements either directly from the naşş through istiḍlāl or tried to make a judgement by providing precedents using different methods for the issues for which there were no provisions.

The most important material in the hands of a fakih is written legal materials. Given each legal naşş is written in its own language and in line with the rules of that language, it is inevitable for the jurist to take into account the language rules of Arabic and determine the legal provision. Accordingly, a fakih, who should focus on the evidence (verses of the Koran or texts of ḥadīth) in order to determine the legal provision through istiḍlāl, has to take into account the requirements of the 'ilm al-waḍ' al-luḡha as well the rules of the 'ilm al-naḥw to identify madlul (item indicated) of the words that make up the evidence. The sentence structure formed by the verses or ḥadīths should not come to mind when the naşş is mentioned, and it should not be forgotten that the words that constitute verses or ḥadīths are also naşş themselves due to their indications. Therefore, naşş should be evaluated from the perspective of a legist by considering the rules of the 'ilm al-waḍ' al-luḡha because it is a word, and also the rules of the 'ilm al-naḥw as naşş is also a sentence.

One of the issues that fuḳahā' discussed in detail regarding the style of istiḥnā' which is among the grammatical subjects, is specification of mardja' (source, the item reverted) of the particle of müstethna (the item excluded), which comes after the ma'tuf (connected) sentence connected by the particle wāw; in other words, determination of which of the ma'tuf sentence is müstethna minh (the group/item from which the müstethna is excluded) in determining the effect of the sentence fragment consisting of the elements müstethna and müstethna minh. Here, it should be taken into account that it may be possible that a literal/concrete or spiritual/abstract ḳarīna (presumption) indicating the mardja' of the istiḥnā' (source of the istiḥnā') does or does not exist. Fuḳahā' who argued that one should behave according to the requirement of ḳarīna adopted five different approaches regarding the path to follow when a ḳarīna was does not exist: i) müstethna reverts to all sentences, ii) it reverts to the last sentence, iii) the opinion of al-Sharīf al-Murtaḍā (d. 436/1044), iv) opinions of al-Bākillānī (d. 403/1013) and al-Ghazālī (d. 505/1111), and v) the opinion of Abu'l-Husayn al-Baṣrī (d. 436/1044).

The last three opinions are so large that they have individual volumes of studies; therefore, this study discusses i) determination of mardja' of the müstethna (source of müstethna) based on the presence of the ḳarīna and ii) the first two opinions regarding the mardja' of the müstethna when the ḳarīna does not exist.

Fuḳahā' who agreed that when the ḳarīna exists, the particle of müstethna minh - the mardja' of the müstethna - is the ma'tuf sentence pointed out by that ḳarīna disagreed about which of the ma'tuf sentences is the mardja' of the müstethna if the ḳarīna does not exist. The most intense discussion on the issue took place between the fuḳahā' of Hanafites and the Jumhur al-'ulamā' (the majority of scholars), led by the al-Shāfi'iyya.

In Arabic, ten conjunctions, each of which has its own meaning and rule which makes it different from the others, are used. There is no dispute among fuḳahā' regarding determination of the mardja' of the müstethna that comes after the ma'tuf sentences connected by particles other than wāw. The main discussion between them is about the mardja' of the müstethna that comes after the ma'tuf sentences connected with wāw. The main reason for this discussion -as the current study will address later- is that the particle wāw, according to the fuḳahā', can be used with three

different meanings and functions in a sentence. If there is a karīna that indicates which of the expressions that the müstethna comes after the ma'ṭūf sentences connected by the particle wāw reverts to, the relation of müstethna is established according to the requirement of that karīna, and the legal provision is determined accordingly. If the karīna does not exist, the Hanafites argue that müstethna reverts to the last ma'ṭūf sentences; on the other hand, jumhur al-'ulamā' advocate the approach that müstethna reverts to all of the ma'ṭūf sentences for determining marḍja' of the müstethna.

The Hanafites base their views on the existence of some reasons that require müstethna to revert to the last sentence:

- i) A müstethna is "close" to the last sentence. The feature of "closeness" shows the presence of "connection" between the müstethna and the last sentence, and the absence of "disconnection".*
- ii) The style of istithnā' does not indicate a rule individually as it does not have the feature of being a separate sentence. However, the use of this sentence structure also requires the "necessity" of expressing a provision. The Hanafites, who see the existence of the element of a müstethna minh is enough according to the rule "Necessity is determined by its own amount", regard the last sentence as the amount of necessity that the müstethna can revert/establish in a relationship.*
- iii) Istithnā' is one of the strongest verbal code/bayān al-taghyīr that changes the provision. Therefore, müstethna should revert to the last sentence to reduce the amount of the invalidated provision instead of completely invalidating the provision made up of the whole set of the ma'ṭūf sentences.*

According to the jumhur al-'ulamā', when there is no karīna that shows the marḍja' of the müstethna, there are certain conditions that need to be met for the istithnā' to be able to revert to all of the ma'ṭūf sentences:

- i) Ma'ṭūf elements should be consisted of sentences, not words. As a matter of fact, it is certain that the müstethna will have contact with all these elements when the ma'ṭūf particles have the characteristics of words.*
- ii) The sentences must be connected to each other with the particle wāw. Müstethna in ma'ṭūf sentences connected with other hurūf al-'atf (connective particles) revert to the last sentence.*
- iii) Long sentences that would break the connection between these sentences should not exist between ma'ṭūf sentences.*

Examining the bases of the debate between the opinions of the Hanafites and those of the Jumhur al-'ulamā' and the evidence they use regarding the issue, it is seen that both groups have reached different legal conclusions related to the same evidence - for example, verses 4-5 of Surah an-Nur.

GİRİŞ

Fakihler; kurucu metinler olan Kur’ân ve Sünnetteki hukûkî nasların anlaşılması için ciddi çaba göstermişlerdir. Bu amaçla hükmü ya doğrudan nasların lafızlarından *istidlâl*¹ yoluyla elde etmişler ya da hükmü bulunmayan meseleler için farklı yöntemlerle içtihatla bulunarak hükme ulaşmaya çalışmışlardır.

Fakihin elindeki en önemli malzeme yazılı veya *sözlü*² hukukî naslardır. Bunlar ait olduğu dilde ve o dilin kuralları doğrultusunda belirlendiğine göre; fakih de Arapçanın kurallarını dikkate alarak hüküm çıkartmalıdır ki, yapılan bu işleme bir yönüyle *istidlâl* denilmektedir.

Şer’î hükmün *istidlâl* yoluyla belirlenmesi için öncelikle nas üzerinde yoğunlaşması gereken fakih; nassı oluşturan lafızların medlûlünü tespit amacıyla, *vaz*³ ilminin yanı sıra nahiv ilminin kurallarını da dikkate almalıdır. Çünkü hem cümle özelliği taşıyan âyet/hadisler bir bütün olarak hem de bunları oluşturan lafızlar delaletleri itibariyle nas hükmündedirler. Dolayısıyla hukûkî nas; cümle olması itibariyle nahvin kuralları, lafız olması itibariyle de *vaz* ilminin kuralları dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Lafzî bahisler arasında yer alan istisnâyla ilgili usulcülerin tartıştıkları meselelerden biri, istisnâ üslubundan oluşan cümlenin hukukî hükmünün belirlenebilmesi için *vav* harfiyle matûf cümlelerden sonra gelen istisnânın merciiinin, yani matûf cümlelerden hangisinin müstesnâ minh olduğunun tespiti. Bu noktada müstesnânın merciiini gösteren lafzî/somut veya manevî/soyut karinenin bulunmasının da bulunmamasının da mümkün olabileceği dikkate alınmalıdır. Karine bulunduğu buna göre hareket edilmesi gerektiğini savunan usulcüler, karine bulunmadığında nasıl bir yol izleneceği hususunda; a) “müstesnâ cümlelerin tamamına rücu eder,” b) “son cümleye rücu eder” yaklaşımlarına ilave olarak c) Şerîf el-Murtazâ’ya (ö. 436/1044) nispet edilen görüş,⁴ d) Bâkîllânî (ö. 403/1013) ve Gazzâlî’ye (ö. 505/1111) nispet

¹ Burada Apaydın’ın yaptığı şekliyle *istidlâl* ile *icthab* kavramlarını birbirinden ayrı değerlendirmekteyiz. İstidlâl kavramı; delil, içtihat, kıyas, re’y, istinbât gibi terimlerle yakın bir anlam bağına sahip bulunduğu için zaman zaman bunlarla eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bk. Ferhat Koca, “İstidlâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Nisan 2020). Özellikle teknik açıdan *istidlâl* kavramı ile içtihat kavramı arasında fark bulunmaktadır. Şöyle ki: İstidlâl doğrudan dil ve dilin kuralları ile ilgiliyken içtihat daha çok mana, daha doğrusu hükmün mana ekseninde belirlenmesi ile ilgilidir. H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Ankara: BİLAY, 2018), 324.

² Meselâ hâkim önünde yapılan sözlü şahitlik; davanın seyrini belirleyici nitelikte olduğu için bir *hukuk metni* olarak değerlendirilebilir. Başka bir deyimle hukuk metni denilince sadece yazılı metin anlaşılmalıdır.

³ Sözlükte bir şeyi bir yere koymak anlamındaki *vaz*’ın terim anlamı lafızların bir mânaya karşılık belirlenmesi şeklindedir. Filolojik düzlemde *vaz*, lafızların belli bir mânaya delâlet etmek üzere ortaya konulması olduğundan bu bilim dalında lafız-anlam ilişkisi ve lafzın anlama delâlet keyfiyeti önem kazanmıştır. Şükran Fazlıoğlu, “Vaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Nisan 2020).

⁴ Bu yaklaşıma göre mutlak olarak kullanıldığında istisnâ; matûf cümlelerin tamamına veya bunlardan herhangi birine eşit şekilde rücu edebilmektedir. Hangisine rücu ettiği ise kendisine soru sorularak öğrenilebileceğinden mütekellimin kastı burada belirleyici olmaktadır. Bk. Ebü’l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afifî (Riyad: Dârü’s-Samî’i, 2003), 2/377.

edilen görüş,⁵ e) Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye (ö. 436/1044) nispet edilen görüş⁶ olmak üzere beş farklı yaklaşım ileri sürmüşlerdir.

Son üç görüş müstakil çalışma oluşturacak hacme sahip olduğu için bu çalışmada; a) karinenin varlığına istinaden müstesnânın merciinin tespiti ile b) karine bulunmadığında müstesnânın merciinin tespitine yönelik görüşlerden ilk ikisi ele alınacaktır.

1. Matûf Cümlelerden Sonra Gelen İstisnânın Mercii

Nahiv ilminde tevâbi⁷ başlığı altında ele alınan atif terkibi; atif harfi, matûf ve matûfun aleyh unsurlarından oluşur. Atif harfleri, kelimelerin ve yan cümlelerin yanı sıra cümleleri de birbirine atfedebilmektedir. Karine bulunsun veya bulunmasın kelimelerin veya yan cümlelerin birbirine atfedildiği bir cümlede “matûf kelimelerden sonra gelen müstesnânın merciinin, bunların tamamı olduğu hususunda usulcüler hemfikirdir.”⁸ Hanefiler, matûf yan cümleleri de matûf kelime hükmünde gördükleri için yan cümlelerden sonra gelen müstesnânın da bunların tamamına rücu edeceğini savunmaktadırlar.⁹ Esas tartışma, karine bulunmadığında matûf cümlelerden sonra gelen müstesnânın merciinin hangi cümle olduğuyla ilgilidir.

Matûf cümlelerden sonra gelen istisnâ hakkında hüküm verilebilmesi için hangi cümlenin müstesnâ minh olduğu bilinmelidir. Eğer müstesnâ minh'i gösteren bir karine varsa “o karinenin gereğiyle hareket edilmelidir.”¹⁰ Cümlelerin tamamının veya ilk ya da son cümlenin *müstesnâ minh olduğunun* kastedildiğini gösteren bir karine yoksa müstesnânın matûf cümlelerden hangisine rücu edeceği meselesi¹¹ mezhepler arasında tartışmalıdır. Burada ilk olarak karine bulunduğu müstesnânın merciinin tespiti; ardından karine bulunmadığında müstesnânın merciinin tespiti konuları ele alınacaktır.

⁵ Bu yaklaşıma göre istisnânın, matûf cümlelerden hangisine rücu edeceğine dair delil bulununcaya kadar tevakkuf edilmesi gerekir. Ebü İshâk İbrâhîm eş-Şirâzî, *et-Tebsera fî usûli'l-fıkah*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dimaşk: Dârü'l-Fıkr, 1983), 173.

⁶ Bu yaklaşıma göre eğer son cümlede, diğer matûf cümlelerden açıkça vazgeçildiğini gösteren bir karine varsa istisnâ son cümleye; yoksa matûf cümlelerin tamamına rücu eder. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vezîr, *el-Musaffâ fî usûli'l-fıkah* (Beyrut: Dârü'l-Fıkrî'l-Mu'âsır, 1996); Vezîr, *el-Musaffâ*, 567; Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-İcî, *Şerhu Muhtasari'l-münteba'l-usûli*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil (y.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 3/39.

⁷ Tevâbi, kendilerinden önce gelen kelimeye ırab yönünden uyan ve onu çeşitli bakımlardan açıklayan ve tamamlayan cümle unsurları şeklinde tanımlanmaktadır. R. Resul Sevinç, *Arapçanın Temel Kuralları* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 373.

⁸ Vezîr, *el-Musaffâ*, 570; bk. Ebü Bekr Şemsü'l-cimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1989), IV/199.

⁹ Bk. Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fabri'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1433/2012), 3/383-384; Ebü Zeyd Ubeydullâh b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkah*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Hüseyn (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 156-157.

¹⁰ Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *el-Mübezzeb fî 'ilmi usûli'l-fıkahî'l-mukâren* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 4/1693.

¹¹ Bk. Alâüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Süleymân el-Merdâvî, *et-Tabbîr şerhu't-Tabrîr fî usûli'l-fıkah*, thk. Abdurrahmân el-Cibrîn vd. (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 6/2587; Nemle, *el-Mübezzeb*, 4/1693.

1.1. Karine Bulunduğunda Müstesnânın Mercii'nin Tespiti

Matûf cümlelerden sonra gelen müstesnânın hükmüyle ilgili usulcülerin, üzerinde yoğunlaştıkları konulardan biri karinelere¹² mevcudiyetidir. “Lafız veya mana açısından, müstesnânın mercii'ni gösteren bir karine bulunduğu bu karinenin gereğine göre hareket edilir” diyen Tûfî (ö.716/1316) bu karineleri örnekler üzerinden şöyle açıklamaktadır:

Müstesnânın mercii'ni gösteren manevî karineye “*Hayızlı olanı hariç eşlerim boştur, kölelerim bürdür ve atlarım vakfedilmiştir*” anlamına gelen (نَسَائِي طَوَالِق وَعَبِيدِي أَحْرَارٌ وَخِيَلِي وَقَفٌ إِلَّا) (الحيض) cümlesi örnek verilebilir. “Hayız halî” kadınlara özgü bir karine olduğu için cümledeki “...hayızlı olanı hariç” ifadesinin mercii “...eşlerim boştur” kısmı olmak zorundadır. Şayet cümledeki müstesnâ “...zenci olanları hariç” anlamında (إِلَّا الزَنْجِيَّيْنَ) şeklinde olsaydı; “zencilik” vasfı örfte köleler için kullanıldığından ikinci cümle olan (...عَبِيدِي أَحْرَارٌ...) cümlesine; “...Arap atı hariç” anlamında (إِلَّا الْعَرَابَ) şeklinde kullanılsaydı; örfte göre (عَرَابٌ) lafzı atlar için kullanıldığından üçüncü cümle olan (...وَخِيَلِي وَقَفٌ...) cümlesine rücu edecekti.¹³ Lafzî karineye “*Temîmoğullarına değer ver! Bağdatlı olanları hariç nahivciler Basralıdırlar*” anlamına gelen (أَكْرَمُ بَنِي تَمِيمٍ وَالنَّحَاةَ الْبَصْرِيَّوْنَ إِلَّا الْبِغَادَةَ) cümlesi örnek verilebilir ki, buradaki vâv cümlede atıf olarak değil, Türkçe’deki nokta veya virgüle karşılık gelen *ibtidâ* amaçlı kullanılmıştır.¹⁴

İstisnâdaki manevî karinenin hükme etkisine gelince; mevcut örnekteki (حَيْضٌ) ile (نَسَاءٌ) lafızları arasında mana yönünden ilişki bulunduğu için “*hayızlı olmayan eşler*” boşanmış olacaktır. Aynı şekilde istisnâ (إِلَّا الزَنْجِيَّيْنَ) şeklinde kullanıldığında “*zenci olmayan köleler*” azat olacak; (إِلَّا الْعَرَابَ) şeklinde kullanıldığında ise “*Arap atı özelliği taşımayan atlar*” vakfedilmiş olacaktır. Lafzî karinenin hükme tesirine gelince; vâv harfî örnekte *ibtidâ* amaçlı kullanıldığından müstesnânın, sadece istisnâ harfinden önceki cümleyle ilişkisi bulunduğu anlaşılmaktadır. İbtidâ amaçlı kullanıldığını gösteren karine ise vâv’dan önceki ifadenin, (أَكْرَمُ) fiilinin mefulün bih’i olması nedeniyle mansub olarak kullanılması, vâv’ın başında bulunduğu kelimenin sıfatının ise merfu olarak kullanılmasıdır.¹⁵

¹² Cümledeki fonksiyonları itibariyle pek çok yönden taksim edilen *karine* temelde lafız ve mana açısından iki kısma ayrılır. Kelamla doğrudan ilişkili olup ondan elde edilen karineye *lafzî karine* denilir ve kendi içinde *muttasıl* ve *munfasıl* olmak üzere ikiye ayrılır. Akıl yoluyla elde edilen karineye ise *manevî karine* denilir. Bu da *muttasıl* ve *munfasıl* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Lafzî karine ile manevî karine arasındaki en temel fark şudur: Lafzî karine kelamın kapsamındaki lafızlardan ibaret olup kelamdan kastedileni anlaşılır kılmak amacıyla işlev gösteren karinedir. Bu nedenle zihin, lafzî karine niteliği taşıyan lafızdan bu lafzın gerektirdiği anlama intikal eder. Manevî karine ise lafız niteliği taşımak yerine kelamda içkin olup akıl yoluyla anlaşılman birtakım manalardan ibarettir. Zihin mevcut anlamdan hareketle lafız için gerekli olan anlama intikal eder. Detaylı bilgi için bk. Muhammed el-Hiyemî, *el-Karînetü 'inde'l-usûlîyyîn ve eseruhâ fi'l-keavâ'idü'l-usûlîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2010), 47-53.

¹³ Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Sa'îd et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türki (el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Su'ûdiyye: Vizâretü's-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1998), 2/613.

¹⁴ Bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/369; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 2/612-613.

¹⁵ Cümledeki vâv'ın, *ibtidâ* amaçlı kullanıldığı yönünde (أَكْرَمُ بَنِي تَمِيمٍ وَالنَّحَاةَ الْبَصْرِيَّوْنَ إِلَّا الْبِغَادَةَ) cümlesini örnek veren kimi usulcüler (وَالنَّحَاةَ الْبَصْرِيَّوْنَ) ibaresini kullanırlarken bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/368; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 2/612-613. kimileri ise (وَالنَّحَاةَ الْبَصْرِيَّيْنَ) ibaresini kullanmaktadırlar. Bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-mubât fi usûli'l-fıkâh* (y.y.: Dâru'l-Kütüb, 1994), 4/417; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî el-Birmâvî, *el-Fevâ'idü's-seniyye fi şerhi'l-*

Görüldüğü üzere matûf cümlelerden sonra kullanılan istisnâ; karine bulunduğu ya cümlelerin tamamına ya ilk cümleye veya son cümleye rücu edecektir. Karinenin varlığına göre istisnânın merciiinin farklılaşmasıyla ilgili görüşleri örnekleriyle birlikte görelim:

1.1.1 İstisnâ Cümlelerin Tamamına Rücu Eder

İstisnânın cümlelerin tamamına rücu etmesine şu âyet örnek verilebilir: “Allah ve Resûlüne karşı savaşanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri ya asılmaları yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut da buldukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Onlar için abirette de büyük azap vardır. Ancak, siz kendilerini yenip ele geçirmeden önce tövbe edenler müstesna...”¹⁶ Bu âyetteki (إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ (تَقْدَرُوا عَلَيْهِمْ) ifadesinin cümlelerin tamamına rücu ettiği yönünde icmâ vardır.¹⁷ Hanefilerden bazısına göre istisnânın (مَنْ قَبْلَ أَنْ تَقْدَرُوا عَلَيْهِمْ) ifadesiyle takyit edilmesi¹⁸ istisnânın cümlelerin tamamına rücu ettiğini gösteren muttasıl-lafzî karinedir.¹⁹

1.1.2. İstisnâ İlk Cümleye Rücu Eder

Bazı durumlarda istisnâ ilk cümleye rücu eder ve müstesnâ minh bu cümlede aranır. Bu duruma “Tâlût askerlerle beraber (cihad için) ayrılınca: Biliniz ki Allah sizden bir ırmakla imtihan edecek. Kim ondan içerse benden değildir. Eliyle bir avuç içen müstesnâ kim ondan içmezse bendendir, dedi...”²⁰ âyeti örnek verilebilir.²¹

Her ne kadar; âyetteki istisnânın merciiinin, (فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ) cümlesindeki (مَنْ) kelimesi olabileceği gibi (وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ) cümlesindeki (مَنْ) kelimesinin de olabileceği²² yönünde bir kabul

El-fıyye, thk. Abdullâh Ramazân Mûsâ (Medine: Mektebetü Dâri'n-Nasîha, 2015), 4/103; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh es-Şevkânî, *İrşâdül-fuhûl ilâ tabkâki'l-bak min 'ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed Uzv 'Înâye (y.y.: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1999), 1/374.

Son kullanım şekli dikkate alındığında buradaki vâv atf harfi olarak kullanıldığı için müstesnânın merciiinin cümlelerin tamamının olması gerektiği açıktır. Böyle olmakla birlikte kanaatimizce Âmidî'den sonraki bu usulcüler, ya mevcut ibareyi eksik algıladıkları için ya da yazım yanlışında bulunarak bu şekilde aktarmışlardır. Âmidî'nin (والنحاة البصريون) şeklindeki örneği ilk bakışta sıfat tamlaması gibi görünüyorsa da mevcut cümle (والنحاة هم البصريون) şeklinde mübteda ve haberden müteşekkil bir isim cümlesidir. Dolayısıyla cümle başındaki vâv'ın ibtida harfi olduğu iddiası yerinde bir iddiadır. Bk. Âmidî, *el-İbkâm*, 2/368, 1 nolu dipnot.

¹⁶ *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, haz. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 1997), el-Mâide 5/33-34.

إِنَّمَا جَزَاؤُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ جُزَاؤٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْأَجْرِ عَذَابٌ عَظِيمٌ. إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَقْدَرُوا عَلَيْهِمْ....

¹⁷ Nemle, *el-Mühhezzeb*, 4/1693.

¹⁸ Bk. Ebû Bekr Şemsü'l-cimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436/2015), 1/45; Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, ts.), 3/269-270.

¹⁹ Muttasıl-lafzî karine: Kendisinden amaçlanı belırgın kılma veya sübut derecesini beyan etme işlevi göstermek amacıyla nassa bitişik olarak kullanılan lafza denir. Bu tür karineler arasında cümle, şıbih cümle veya kelimeler bulunabilir. Hiyemî, *el-Karîne*, 47-48.

²⁰ el-Bakara, 2/249.

فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ..

²¹ Nemle, *el-Mühhezzeb*, 4/1693.

²² Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'an*, thk. Muhammed Alî Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 1/495; Ebû

bulunuyorsa da “istisnânın asıl mercii (فمن شرب منه) cümlesindeki (منه) lafzı olduğu”²³ yönünde icmâ vardır.²⁴ Çünkü mevcut “istisnâ, âyetin siyakının delaletiyle”²⁵ yani âyetler arasındaki “mana münasebetinin gerektirmesiyle ilk cümleye rücu etmektedir.”²⁶ Görüldüğü üzere mevcut istisnânın ilk cümleye rücu etmesini gerekli görenler aslında âyetin bağlamından anladıkları *manevî-muttasil karineye*²⁷ dayanmaktadırlar. Şöyle ki, mevcut istisnâ; “*kim ki nebirden tatmazsa bendendir*” cümlesinden yapıldığı takdirde âyet “*bir avuç su içen benden değildir*” şeklinde anlaşılacaktır. Ancak onlara bir avuç su içmeleri mubah kılındığından istisnâ ilk cümleye rücu etmektedir.²⁸ Bunlara göre ikinci cümle, âyetin muhtevasına dikkat çekmek amacıyla²⁹ müstesnâ ile müstesnâ minh arasına giren ara cümle (cümle-i mu’tariza) işlevi gördüğü³⁰ için istisnânın mercii olamamaktadır.

1.1.3. İstisnâ Son Cümleye Rücu Eder

İstisnâ bazen son cümleye rücu eder. Buna “...*Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle azat etmesi ve ölenin âilesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğerki ölünün âilesi o diyeti bağışlamış ola...*”³¹ âyetindeki (...*أَلَا أَنْ يَصَدَّقُوا*) kısmı örnek verilebilir. Bu âyette biri (فتحرير رقبة مؤمنة) diğeri ise (وديعة مسلمة) olmak üzere biri diğerine matûf iki cümle vardır. “Mevcut istisnânın, *azat etme* lafzı yerine kendisine en yakın olan *diyet* lafzına rücu edeceği hususunda âlimler hemfikirdirler.”³² Son cümleye rücu etmesinin nedeni “diyet ödeme yükümlülüğünün, kul hakkı olduğu için sahibinin affetmesiyle düşeceği; buna karşın azat etme yükümlülüğünün ise Allah hakkı olduğu için bu hakka sahip olmayanın affetmesiyle düşmeyeceği”³³ yönündeki fikhî hükümdür. Ayrıca müstesnâ olan (أَنْ يَصَدَّقُوا) ibaresinin

Muhammed Şerefüddin Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf 'an kemâ'i'r-reyb*, thk. Cemil Benî 'Atâ (Dubai: Câizetü Dubai ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2013), 3/468.

²³ Bk. Merdâvî, *et-Tabbîr*, 6/2587; Takıyyüddin Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz b. Ali el-Fütûhî İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî - Nezîh Hammâd (y.y.: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1997), 3/316.

²⁴ Bk. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Karâfi, *el-'İkdu'l-manzûm fi'l-husûs ve'l-'umûm*, thk. Ahmed el-Hatem Abdullâh (Mısır: Dârü'l-Kütübî, 1999), 2/253, 256; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Karâfi, *Nefâisü'l-usûl fi şerhi'l-Mabsûl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd - Ali Muhammed Muavvaz (y.y.: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1995), 5/2034; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Karâfi, *Şerhu Tenkâbi'l-fusûl*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (y.y.: Şeriketü't-Tıbbâ'ti'l-Fenniyyeti'l-Müttehide, 1973), 252; Merdâvî, *et-Tabbîr*, 6/2587; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, 3/316; Zerkeşi, *el-Babru'l-mubât*, 4/431.

²⁵ 'Iyâz b. Nâmî es-Sülemî, *Usûlü'l-fıkâh ellezî lâ yesa'u'l-fakâh ceblebu* (Riyad: Dârü't-Tedmûriyye, 2005), 337.

²⁶ Karâfi, *el-'İkdu'l-manzûm*, 2/253; Karâfi, *Nefâis*, 5/2034; Karâfi, *Şerhu Tenkâbi'l-fusûl*, 252.

²⁷ Manevî-muttasil karine: Beyan edilmesi amaçlanan kelamın doğrudan manasından elde edilen karinelere. Hiyemî, *el-Karîne*, 51-52.

²⁸ Seâlibî, *el-Cevâbirü'l-bisân*, 1/495.

²⁹ Muhyiddin b. Ahmed Mustafâ ed-Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ân ve beyânub* (Hıms: Dârü'l-İrşâd li's-Şuûni'l-Câmi'iyye, 1992), 1/372.

³⁰ Nizâmüddin el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin en-Nisâbüri, *Garâibü'l-Kur'ân ve reğâibü'l-Furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 1/670.

³¹ en-Nisâ, 4/92.

(...وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَّةٌ مُسْلِمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا...)

³² Âmidî, *el-İhkâm*, 2/304.

³³ Bk. Zerkeşi, *el-Babru'l-mubât*, 4/423; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 2/618-619; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/304.

tefsirlerde *diyeti bağışlarlar*³⁴ şeklinde yorumlanmasına bağlı olarak (يَصَدَّقُوا) ile (دية) kelimeleri arasındaki mana ilişkisinin, bu âyette manevî-muttasil karinenin varlığına delalet ettiği söylenebilir.

1.2. Karine Bulunmadığında Müstesnânın Merciiin Tespiti

Hangi harfle atfedilmiş olursa olsun matûf cümlelerin ardından gelen müstesnânın merciiini gösteren karine, müstesnâ ve müstesnâ minh olabilecek lafızlar arasında lafzî olabileceği gibi manevî de olabilir. Buna karşılık karine bulunmuyorsa müstesnânın merciiinin tespiti, usulcüler arasında tartışmalıdır. Bu noktada usulcüler; kullanılan atf harfinin çeşidini ve cümleye kattığı anlamı dikkate alarak müstesnânın merciiini tespit etmeye çalışmaktadırlar.

Arapçada atf harfleri Cumhura göre on tane olup bunlardan her birinin diğerlerinden ayrılmasını sağlayan kendine özgü anlamı ve hükmü bulunmaktadır.³⁵ Kimi atf harflerinin anlam ve delâleti kesin olarak bilinirken bazılarının ise bilinmemektedir. (ف) ve (ثم) gibi anlam ve delâleti kesin olarak bilinenlerin cümleye kattığı anlam konusunda görüş ayrılıkları bulunmazken (و) gibi anlam ve delâleti kesin olarak bilinmeyenlerin cümleye kattığı anlam konusunda ihtilaf vardır. Örneğin (ف) harfi cümleye *tertip* ve *takip* anlamı katar. Buna göre (جاء محمد ف خالد) denildiğinde bu cümleden “*Muhammed’in gelişinin Hâlid’in gelişinden hemen önce*” olduğu anlaşılır.³⁶ (ثم) harfi ise cümleye *tertip* ve *terâhî* anlamı katmaktadır. Terâhî ise *mühlet* anlamına geldiğine göre (أقبل محمد ثم خالد) denildiğinde bu cümleden “*ilk olarak Muhammed’in geldiği, bir süre sonra ise Hâlid’in geldiği*” anlaşılır.³⁷ Buna göre (و) harfi gibi cümleye *müştereklik* anlamı kattıkları halde (و)’dan farklı olarak cümleye *tertip* anlamı katan (ف) ve (ثم) gibi atf harfleriyle matûf cümlelerden sonra gelen müstesnânın son cümleye rücu edeceği hususunda usulcüler icmâ etmişlerdir. Onlara göre bu harflerin sahip oldukları *tertip* anlamı, müstesnânın son cümleye rücu ettiğini gösteren bir karinedir.³⁸

Vâv harfine gelince; bu harfin cümleye kattığı anlamla³⁹ ilgili usulcüler arasında üç görüş bulunmaktadır: Şâfîiler arasında yaygınlık kazanan ilk görüşe göre *vâv* cümleye *tertip/sıralama* anlamı katmaktadır. İmam Mâlik’in (ö.179/795) yanı sıra Hanefî mezhebinden Ebû Yûsuf (ö.182/798) ve İmam Muhammed’e (ö.189/805) nispet edilen ikinci görüşe göre cümleye *maiyyet/birliklilik* anlamı katmaktadır. Aralarında Mâlikî mezhebinden İbnü’l-Hâcib (ö.646/1249) ve Karâfî (ö.684/1285), Şâfîî mezhebinden Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210),

³⁴ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Me’âlimü’l-tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-Arabî, 1999), 2/263; Ebû’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü’l-tenzîl ve hâkâ’ikü’l-te’vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedevî (Beyrut: Dârü’l-Kelîmî’t-Tayyib, 1998), 1/383.

³⁵ Azîze Fevâl Bâbestî, *el-Mu’cemu’l-mufasssal fî’n-nabvi’l-arabî* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1992), 2/646.

³⁶ Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî, *Me’âni’n-nabv* (Amman: Dârü’l-Fikr, 2000), 3/231.

³⁷ Sâmerâî, *Me’âni’n-nabv*, 3/237.

³⁸ Bk. Ebû Abdilmuiz Muhammed Ali el-Ferkûs, *el-İnâre şerbu Kitâbi’l-İşâre fî ma’rifeti’l-usûl ve’l-vicâze fî ma’ne’d-delîl* (Cezayir: Dârü’l-Mevkî’, 2009), 158; Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Karâfî, *el-İstîğnâ fî ahkâmî’l-istisnâ*, thk. Tâhâ Muhsin (Bağdat: Matba’atü’l-İrşâd, 1982), 669; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/87.

³⁹ Vâv’ın kullanılış biçimleri ve cümleye kattıkları anlamlarla ilgili detaylı bilgi için bk. Bâbestî, *el-Mu’cemu’l-mufasssal*, 2/1160-1175.

Âmidî (ö.631/1233), Sübkî (ö.771/1370) gibi usulcülerin yanı sıra Hanefî mezhebinin cumhurunun da yer aldığı üçüncü görüşe göre cümleye *mutlak cemetme* anlamı katmaktadır.⁴⁰ *Vâv*'m cümleye kattığı anlamla ilgili bu görüş farklılıklarının da gösterdiği üzere lafzî veya manevî bir karine bulunmadığı zaman *vâv* ile matûf cümlelerden sonraki müstesnânın merciinin tespiti zorlaşacaktır. Bu özellikteki müstesnânın merciinin tespitiyle ilgili usulcüler arasında beş farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilk ikisi şunlardır:

1.2.1. Müstesnâ Matûf Cümlelerin Tamamına Rücu Eder

İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî (ö.204/820)⁴¹ ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) gibi mezhep imamlarının benimsediği bu yaklaşıma göre cümlelerden birinin istisnâ edildiğini gösteren bir karine bulunmadığında müstesnâ, matûf cümlelerin tamamına rücu eder.⁴² Buna göre karine varsa müstesnâ, karinenin gösterdiği matûf cümleye rücu edecektir.⁴³ Bu görüş sahiplerine göre merciini gösteren karine bulunmayan müstesnânın cümlelerin tamamına rücu edebilmesi için birtakım şartlar vardır:

a. Şartları

i) Müstesnânın cümlelerin tamamına rücu edebilmesi için kelimeler yerine cümleler birbirine atfedilmiş olmalıdır. Nitekim matûf kelimelerden sonra gelen müstesnânın, bunların tamamına rücu edeceği yönünde icmâ bulunmaktadır.⁴⁴

ii) Cümleler birbirine *vâv* harfiyle atfedilmiş olmalıdır. Aksi halde müstesnâ son cümleye rücu eder.⁴⁵

iii) Matûf cümleler arasında bu cümleler arasındaki ilişkiyi kesecek uzunlukta cümle(ler) girmemelidir. Aksi halde istisnâ, kendisinden önceki cümleye rücu eder.⁴⁶

b. Delilleri

i) Matûf cümlelerden sonra gelen müstesnâ da tıpkı matûf kelimelerden sonra gelen müstesnâ gibi matûf unsurların tümüne rücu eder.

⁴⁰ Yaklaşımlar ve delillerle ilgili detaylı bilgi için bk. Veliyyüddîn Muhammed Sâlih el-Ferfûr, *el-Müzhheb fî usûli'l-mezhebe 'ale'l-Müntehab* (y.y.: Mektebetü Dârü'l-Ferfûr, ts), 2/564 vd.

⁴¹ Cüveynî; İmâm Şâfiî'den, *istisnâ*, "matûf cümlelerin tamamına rücu eder, son cümleye değil" dediği yönünde görüş aktarıldığını belirtirken Teftâzânî, Şâfiî'nin, müstesnânın cümlelerin tamamına rücu etmesinin kesin olmadığı, bir delilin bulunması durumunda başka bir cümleye de rücu edebileceği yönünde görüşe sahip olduğunu söylemektedir. Bk. İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burbân*, thk. Salâh b. Muhammed b. 'Uvayza (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/40; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî et-Teftâzânî, *Şerhu't-tehvîb 'ale't-Tavâib*, thk. Necîb el-Mâcidî - Hüseyin el-Mâcid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), 2/73.

⁴² Muhammed İbrâhîm el-Hafnâvî, *İthâfî'l-enâm bi tabsi'l-'amm* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1997), 438.

⁴³ Bk. Mahmûd Muhammed ed-Dahşân, *el-Hilâfî'l-usûli beyne'l-Hanefiyye ve Cumbûri'l-usûliyyîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2015), 310.

⁴⁴ Vezîr, *el-Musaffâ*, 567.

⁴⁵ Bk. Zerkeşî, *el-Babru'l-mubît*, 4/420; Ebü'l-Hasen Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm es-Sübkî - Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *el-İbbâc fî şerhi'l-Minhâc*, thk. Şaban Muhammed İsmâil (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1981), 2/162-163.

⁴⁶ Zerkeşî, *el-Babru'l-mubît*, 4/421; Sübkî - Sübkî, *el-İbbâc*, 2/163.

Müstesnânın, matûf kelimelerden sonra kullanıldığı “*Tövbe edenleri hariç olmak üzere, aralarında katil, hırsız ve zânilerin bulunduğu topluluğu dövün*” anlamına gelen (اضرب الجماعة التي) cümlesi ile matûf cümlelerden sonra kullanıldığı “*Tövbe edenleri hariç olmak üzere, aralarında adam öldüren, hırsızlık yapan ve zînâ eden kişilerin bulunduğu topluluğu dövün*” anlamına gelen (اضرب من قتل وسرق وزنا، إلا من تاب) cümlesi arasında nasıl ki anlam yönünden fark yoksa her iki kullanım şeklinde müstesnânın, öncesindeki matûf unsurlara rücu etmesi bakımından da fark bulunmamalıdır.⁴⁷

Bu delil; “müstesnânın, matûf unsurların tamamına rücu edebilmesi matûf kelimelerin kullanıldığı cümlelerde mümkündür. Ne var ki matûf cümlelerin kullanıldığı istisnâ üslubunda böyle bir zorunluluk yoktur”⁴⁸ denilerek eleştirilmiştir. Çünkü müstakil olarak kullanıldıklarında hüküm bildirmeyen kelimeler, hüküm ifade edebilmek için temel cümleye bağlı olduklarından kendilerinden sonra gelen müstesnâ matûf kelimelerin tamamına rücu etmek zorundadır. Buna karşın matûf cümleler müstakil olarak kullanıldıklarında anlam ve hüküm ifade ettiğinden, kendilerinden sonra gelen müstesnâ matûf cümlelerin tamamına rücu etmek zorunda değildir.⁴⁹

ii) Matûf cümlelerden sonra gelen müstesnâ; şart üslubu ve (إن شاء الله) lafzında olduğu gibi matûf cümlelerin tamamına rücu eder.

“*Allah’a Andolsun ki inşallah yemeyeceğim, içmeyeceğim ve dövmeyeceğim.*” anlamına gelen (والله) ile “*eve girerse kölelerim hürdür ve eşlerim boştur.*” anlamına gelen (لا أكلت ولا شربت ولا ضربت إن شاء الله)⁵⁰ cümlelerinde olduğu gibi birden fazla cümlelerin ardından *şart üslubu veya (إن شاء الله)*⁵¹ lafzı kullanıldığında bunların, matûf cümlelerin tamamına rücu edeceği yönünde âlimler hemfikirdirler. Benzer şekilde unsurlarından her birini bir tek unsur haline getiren (إلا) harfinden sonraki müstesnânın da kendisinden önceki cümlelerin tamamına rücu etmesi gerekir.⁵² Bu delil şu gerekçelerle eleştirilmiştir:

⁴⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/369-370; İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/42; Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî et-Tayyib el-Basrî, *Kitâb el-Mu'temed fî usûli'l-fıkâh*, thk. Muhammed Hamidullâh (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyi'l-Faransı li'd-Dirâsâti'l-Arabî, 1964), 1/268.

⁴⁸ İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/42. Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tabbîr*, thk. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/329; Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî Emîr Pâdişâh, *Teysîru't-tahrîr* (Mekke: Dârü'l-Bâz, ts), 1/306.

⁴⁹ Dahşân, *el-Hilâf*, 319. Bu itiraz hakkında detaylı bilgi için bk. Cüveynî, *el-Burbân*, 1/141; Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Ref'u'l-hâcib 'an Muhtasar İbn Hâcib*, thk. Alî Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999), 3/273; Merdâvî, *et-Tabbîr*, 6/2596.

⁵⁰ Mevcut örnek için bk. Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî, *et-Tembûd fî usûli'l-fıkâh*, thk. Müfid Muhammed Amşe (Cidde: Dârü'l-Medenî, 1985), 2/92. Mevcut örnek için bkz.: Kelvezânî, *et-Tembûd*, 2/92.

⁵¹ *İnşallah* lafzı, hakiki anlamda istisnâ olmayıp cümlede şart işlevi gören bir kullanımdır. Bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/370; Mahmûd b. Abdîrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Alî Ebüssena Şemsüddîn el-İsfahânî, *Beyânu'l-muhtasar şerhu Muhtasari'l-müntehâ li'bni'l-Hâcib fî usûli'l-fıkâh*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ (Cidde: Dârü'l-Medenî, 1986), 2/283; İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/42; Kelvezânî, *et-Tembûd*, 2/93.

⁵² Vezîr, *el-Musaffâ*, 568.

1) Bu delilde şart üslubu ile istisnâ üslubu arasında kıyas yapılmaktadır. Ne var ki dil kuralları, kıyas yapılarak tespit edilemez.⁵³ Dilde kıyas yapılması geçerli kabul edilse bile aralarında tartışmasız bir fark vardır: Şart, lafzen cümle sonunda kullanıldığında *hükmen*⁵⁴ cümle başında kullanılmış gibi kabul edilirken istisnâ için böyle bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla cümle başında kullanılan şart, cümlelerin tamamına rücu edebilirken cümle başında kullanılmamasından ötürü istisnâ, cümlelerin tamamına rücu edemez.⁵⁵ Nitekim şartın şart koşulandan/sonuçtan önce zikredilmesi, dil açısından değil aklen mümkündür. Hâlbuki konuyla ilgili tartışma akli değil dilsel olup sonucun şarta bağlı oluşu ve aklen şartın sonuçtan önce zikredilmesinin gerekliliği istisnânın da bu konuda şarta benzemesini gerektirmez.⁵⁶

2) Müstesnâ takip ettiği cümleye rücu ederken şart, cümlelerin tamamına rücu eder. Çünkü müstesnâ şart gibi hükmü kendine bağlayacak şekilde cümlede etkili değildir. Aksine müstesnâ, hükmün uygulanabileceği bir kısım ferdi hükmün kapsamından çıkartmaktadır. Ayrıca hükmün kendisine bağlı kılındığı şart cümlede zikredilmediğinde lafza ait hüküm de bulunmaz.⁵⁷ İstisnâ üslubu cümlede kullanılmadığında ise istisnâ harfinden önceki cümlelerin hükmü varlığını devam ettirmektedir.

iii) İstisnânın matûf cümlelerin her birine rücu etmesinin mümkün olması.

Matûf cümlelerden herhangi birine rücu etmesi mümkün olduğuna göre istisnânın bunlardan birine rücu edip diğerine etmemesi şeklinde bir öncelik yoktur. Nasıl ki âm lafız, *hakîkî ve mecâzî olarak* kapsamındaki fertlere şâmil oluyorsa müstesnâ da matûf cümlelerin tamamına şâmil olmalıdır.⁵⁸ Ancak bu delil; “nasıl ki bir lafzın hakîkî anlamın yanı sıra mecâzî anlamının bulunması o lafzın mecâza yorulmasını gerektirmiyorsa istisnânın da cümlelerin tamamına rücu etmesinin mümkün olması böyle olmasını gerektirmemektedir” denilerek eleştirilmektedir.⁵⁹

1.2.2. Müstesnâ Son Cümleye Rücu Eder

Hanefiler ile Cumhur arasında; *vâv* harfiyle matûf cümlelerden sonra gelen müstesnânın cümlelerin tamamına rücu edebileceği gibi özellikle son cümleye rücu edebileceği hususunda tartışma bulunmamaktadır. Aralarındaki tartışma karinenin varlığı dikkate alınmaksızın müstesnânın merciine dair mutlak/kesin bir yaklaşımın benimsenmesine dayanmaktadır. Örneğin Şâfî müstesnânın her durumda cümlelerin tamamına rücu edeceğini savunurken bir

⁵³ Bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/370; Merdâvî, *et-Tabbîr*, 6/2596; İsfahânî, *Beyânu'l-mubtasar*, 2/283; Emîr Pâdişâh, *Teyâsîru't-tabrîr*, 1/307; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, 1/330.

⁵⁴ Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 2/615.

⁵⁵ İsfahânî, *Beyânu'l-mubtasar*, 2/283; İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/42. Ayrıca bk. Bastî, *el-Mu'temed*, 1/268; Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdîrahîm b. Muhammed el-Urmevî el-Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl fi dirâyetü'l-usûl*, thk. Sâlih Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Süveyh (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1996), 6/1061. Ancak Hindî bu görüşü zayıf bulmaktadır. Bu eleştiriye cevaplar için bk. Kelvezânî, *et-Tembîd*, 2/93-94.

⁵⁶ Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, 2/615-616.

⁵⁷ Cessâs, *el-Fusûl*, 3/269.

⁵⁸ Bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/371; Kelvezânî, *et-Tembîd*, 2/95; Şirâzî, *et-Tebîr*, 174; İsfahânî, *Beyânu'l-mubtasar*, 2/284.

⁵⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/371. Ayrıca bk. İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/43; İsfahânî, *Beyânu'l-mubtasar*, 2/285.

kısım usulcü de tevakkuf edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁶⁰ Buna karşın Ebû Hanîfe⁶¹ ve fakih öğrencileri mutlak bir tavır sergilemeden “cümlelerin tamamına rücu ettiğini gösteren bir delil bulunmadığı sürece” kaydını ileri sürerek müstesnânın son cümleye rücu edeceğini savunmaktadırlar.⁶² Bazı Hanefî kaynaklarında⁶³ bu kayıt yer alırken kimi Hanefî⁶⁴ ve mütekellim usul kaynaklarında⁶⁵ bu görüş herhangi bir kayıtle sınırlandırılmaksızın *mutlak* şekilde ifade edilmektedir.⁶⁶

Bu yaklaşımı tercih edenler arasında İbn Teymiyye⁶⁷ (ö.728/1328) ve Fahreddin er-Râzî⁶⁸ gibi usulcüler; Ebû Alî el-Fârîsî⁶⁹ (ö.377/987) gibi dilciler bulunmaktadır. Basrî⁷⁰ (ö.436/1044) Zâhîrîlerden bu yönde bir görüş aktarıırken, bazı kaynaklarda Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö.340/952) ve Ebû Abdullâh el-Basrî'nin (ö.369/979) bu görüşte oldukları belirtilmektedir.⁷¹

a. Rücu Etme Nedenleri

⁶⁰ Bk. Teftâzânî, *Şerbu't-Telâh*, 2/72; Emîr Pâdişâh, *Teyssîru't-tabrîr*, 1/302; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, 1/327.

⁶¹ Ebû Hanîfe'nin kesin olarak bu görüşte olduğu hususu tartışmalıdır. Hanefî ve diğer mezhep kaynakları bu görüşte olduğunu beyan ederken Bâkîllânî, Ebû Hanîfe'nin; “müstesnânın, matûf cümlelerin tamamına rücu edeceği” görüşünde olduğunu; “son cümleye rücu edeceğine” dair görüşün ise Kerhî gibi bir kısım Hanefî usulciye ait olduğunu belirtmektedir. Bk. Ebû Bekr Muhammed et-Tayyib el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-Sağîr)*, thk. Abdülhamîd b. Alî Ebû Zenîd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 3/146-147.

Şâfî'nin de bu görüşe sahip olduğu iddiası ve buna dair değerlendirme için bk. Zerkeşî, *el-Babru'l-mubût*, 4/413.

⁶² Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 3/265-266; Emîr Pâdişâh, *Teyssîru't-tabrîr*, 1/303; Ebû'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn Bahrülulüm el-Leknevî, *Fevâtîbu'r-rahamût bi şerhi Müsellemi's-sübüât*, thk. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 1/343; Mahmûd b. Abdîrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Alî Ebüsenâ Şemsüddîn el-İsfahânî, *Şerbu'l-Minhâc li'l-Beydâvî fî ilmi'l-usûl*, thk. Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed en-Nemle (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 1/393.

⁶³ Bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 3/265-266; Emîr Pâdişâh, *Teyssîru't-tabrîr*, 1/303; Bahrülulüm el-Leknevî, *Fevâtîb*, 1/343; İsfahânî, *Şerbu'l-Minhâc*, 1/393.

⁶⁴ Bk. Teftâzânî, *Şerbu't-Telâh*, 2/72.

⁶⁵ Konu başlığını; “iki cümlelerin ardından gelen müstesnâ, cümlelerin tamamına mı yoksa son cümleye mi rücu eder?” şeklinde ele alan Basrî, “Ebû Hanîfe'nin ashabına göre son cümleye rücu eder” demektedir. Bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 1/264.

Ebû Ya'lâ; “Ebû Hanîfe'nin ashabına ve Mu'tezilî bir gruba göre müstesnâ, kendisine en yakın cümleye rücu eder” demektedir. Bk. Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ Ebû Ya'lâ, *el-Udde fî usûli'l-fıkıh*, thk. Ahmed b. Alî Seyyid el-Mübârekî (Riyad: Muhakkik, 1993), 2/679.

Şîrâzî, “Ebû Hanîfe'nin ashabına göre müstesnâ zikredilen en yakın cümleye rücu eder” demektedir. Bk. Şîrâzî, *et-Tebsîra*, 173.

⁶⁶ Bu görüşün “müstesnâ son cümleye rücu eder” şeklinde mutlak olarak ifade edilmesinin, Hanefîlerin görüşüne dair yanlış bir algıya neden olduğu görülmektedir. Nitekim kendisi de Hanefî olan ve bu görüşün, Hanefîler tarafından açıkça zikredilmek yerine istisnânın muttasıl olması gerektiği şartından istidlal yoluyla elde edildiğini ifade eden İbnü'l-Hümâm şöyle demektedir: Bu istidlâl; müstesnânın, son cümle dışındaki cümlelere rücu etmesinin sahih olmadığı şeklinde bir kabulü gerektirmektedir ki, böyle bir kabul geçersizdir. Çünkü karinenin bulunması durumunda müstesnâ cümlelerin tamamına da rücu edebilir. Bk. Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd b. Mes'ûd es-Sîvâsî İbnü'l-Hümâm, *et-Tabrîr fî usûli'l-fıkıh* (Mısır: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1351), 117-118; Emîr Pâdişâh, *Teyssîru't-tabrîr*, 1/304.

⁶⁷ Şerefülslâm Ebû'l-Feth Ahmed b. Alî İbn Berhân, *el-V-usûl ile'l-usûl*, thk. Abdülhamîd b. Alî Ebû Zenîd (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1982), 1/252, 1 nolu dipnot.

⁶⁸ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâcî'l-usûl ve ma'abu Sülle mü'l-usûl* (y.y.: Âlemü'l-Kütüb, ts), 2/432.

⁶⁹ Bk. Bahrülulüm el-Leknevî, *Fevâtîb*, 1/342.

⁷⁰ Bk. Basrî, *el-Mu'temed*, 1/264.

⁷¹ Bk. Zerkeşî, *el-Babru'l-mubût*, 4/413.

Hanefilere göre müstesnânın son cümleye rücu etmesinin birkaç nedeni vardır:

Bu nedenlerden ilki, müstesnânın son cümleye *yakın* olmasıdır. *Yakınlık*, matûf cümlelerden sonuncusu ile müstesnânın muttasıl olduğunu gösteren bir karinedir. Öyle ki müstesnâda diğer cümlelere rücu eden bir zamir veya ism-i işaret kullanılsa bile son cümle, müstesnâyı diğer cümlelerden munkatî kılmaktadır. Başka bir deyimle son cümle, istisnânın diğer cümlelerle *muttasıl olmasını* engellemektedir.⁷² Hanefilerin “Araplara göre; birbirine müteallik unsurların, en yakınına taalluk edeceği”⁷³ ilkesini esas alarak bu nedeni benimstedikleri söylenebilir.

İkinci neden *zaruretin* varlığıdır. Nitekim kelimde aslolan, kelamın, vazediliş amacına göre cümlede işlev göstermesidir ki, bu özellik istisnâ üslubunda bulunmamaktadır.⁷⁴ Bu özelliğe sahip olmaması istisnânın *hüküm ifade edemediğini* gösterir. Bununla birlikte istisnânın, cümlede işlev göstermesi zarureti de bulunmaktadır ki, bu zarureti sağlayan da cümledeki müstesnâ minh’tir. “Zaruret, miktarınca takdir edilir”⁷⁵ kuralınca bir tane müstesnâ minh’in varlığını yeterli gören Hanefiler, son cümleyi müstesnânın rücu edebileceği zaruret miktarı olarak benimsemektedirler.⁷⁶

Üçüncü neden istisnâ üslubunun, en kuvvetli tağyir edici delil/ beyân-ı tağyir türlerinden olmasıdır. İstisnâ, hükmü ortadan kaldırmak amacıyla cümlede kullanıldığı için Hanefiler, matûf cümlelerin tamamını hükümsüz kılmak yerine geçersiz hükmün miktarını azaltmak amacıyla müstesnânın, son cümleye rücu etmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁷⁷

b. Delilleri

i) Matûf cümlelerden sonra gelen müstesnâ, şayet cümlelerin tamamına rücu edebilseydi kazf âyetinde (en-Nûr, 24/5) geçen (إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا) ibaresi cümlelerin tamamına rücu edebilmeli ve böylece tövbe etmek suretiyle celde cezası düşebilmeliydi. Hâlbuki düşmediği yönünde icmâ vardır.⁷⁸

Bu delil; “müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu edebilme imkânına sahip olması her zaman böyle olmasını gerektirmez. Çünkü müstesnâ bazen bir delilden ötürü matûf cümlelerden herhangi birine de rücu edebilir. Bu âyette de aynı durum söz konusudur. Şöyle ki, âyette yer alan celde cezası kul hakkıdır. Kul hakkı tövbe ederek değil, hak sahibinin

⁷² Tefâtânî, *Şerhu't-Telvîh*, 2/72.

⁷³ Bahrülulum el-Leknevî, *Fevâtih*, 1/343.

⁷⁴ Serahsî, *Usûl*, 1/45.

⁷⁵ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Keşfü'l-esrâr şerhi'l-musannif 'ale'l-Menâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts), 2/30; Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî el-Kâkî, *Câmi'u'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr*, thk. Fazlurrahmân Abdülgafûr el-Efgânî (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 2005), 3/844; Mevlâ Abdüllatîf İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr fî usûli'l-fıkâh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1308), 239-240; Emîr Pâdişâh, *Teystru't-tabrîr*, 1/304.

⁷⁶ Bk. Emîr Pâdişâh, *Teystru't-tabrîr*, 1/304; Tefâtânî, *Şerhu't-Telvîh*, 2/73.

⁷⁷ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nuceym, *Fethü'l-gaffâr bi şerhi'l-Menâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 333.

⁷⁸ İcâ, *Şerhu muhtasar*, 3/46. Bk. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî, *Kavâtu'u'l-edille fî'l-usûl*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/459; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/372; Vezîr, *el-Musaffâ*, 568; İsfahânî, *Beyânu'l-muhtasar*, 2/287.

affetmesiyle düşer. İşte bu nedenle âyetteki müstesnâ cümlelerin tamamına rücu edememektedir”⁷⁹ denilerek eleştirilmiştir.

ii) Bir kimse atıf harfî kullanmadan istisnâ harfîni mükerrer kullanarak (علي عشرة دراهم) (ألا أربعة إلا اثنين) şeklinde ikrarda bulunsa; (ألا اثنين) ibaresi ilk müstesnâ olan (أربعة) kelimesine rücu edecek; böylece kişi dört sayısından iki sayısını istisnâ ettiği için sekiz dirhem borçlanmış olacaktır.⁸⁰ Bu örnek üzerinde fakihlerin icmâ ettiğini belirten Cessâs, “mevcut icmâ, her bir müstesnânın, cümlelerin tamamına değil sadece takip ettiği cümleye rücu ettiğini gösterir”⁸¹ demektedir.

Bu delil; verilen örneğin konuyla doğrudan ilgisi bulunmadığı gerekçesiyle geçersiz görülmüştür. Nitekim cümlede her ne kadar birden fazla müstesnâ kullanılmışsa da müstesnâlar arasında atıf harfî kullanılmadığı için mezkûr örnek mevcut tartışmaya delil olamaz.⁸²

iii) Hanefiler; “istisnâ harfine yakın olan cümle müstesnânın cümlelerin tamamına rücu etmesini engellemektedir”⁸³ diyerek son cümlelerin, istisnânın geçerlilik şartlarından olan *müstesnânn, müstesnâ minh’e ‘muttasıl’ olması* şartını ortadan kaldırdığını vurgulamaktadırlar.

“Yakın cümlelerin engel durumunda olduğu savının sadece matûf cümlelerin tamamı bir tek cümle hükmünde olmadığına geçerli olacağını”⁸⁴ savunanlar “*vâv* ile matûf cümleleri tek cümle hükmünde”⁸⁵ kabul ettikleri için bu iddiayı geçersiz görmektedirler.

iv) Hükmü kesin ve tamamlanmış olan ilk cümlelerin fertlerinden, istisnâ vasıtasıyla hükmün kaldırılması şüphe barındıracağı için müstesnâ son cümleye rücu etmelidir.⁸⁶ Çünkü beyân-ı tağyir türlerinden olan istisnâ ile doğrudan bağlantısının bulunmaması ilk cümlelerin hükmünün kesinleşmiş olduğunu gösterir.⁸⁷ Buna göre istisnâ yoluyla hükmün müstesnâ minh’in bir kısım fertlerine özgü kılınması şüphe barındıracağından bu kısmın, hükmü kesin olan cümleye muarız olması beklenemez.⁸⁸

Bu delile itiraz edenler; ilk cümlelerin hükmünün kesin olduğu savını kabul etmemektedirler. Onlara göre müstesnânın, cümlelerin tamamına rücu etmesinin mümkün olması ile *anlaman ve hükmün* kesin olması arasında hiçbir ilişki yoktur. Yine onlara göre ilk

⁷⁹ İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/46. Benzer bir delil için bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/373; İsfahânî, *Beyânu’l-muhtasar*, 2/288.

⁸⁰ Bk. İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/46.

⁸¹ Cessâs, *el-Fusûl*, 3/266-267.

⁸² Bk. İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/46; Kelvezânî, *et-Tembîd*, 2/99; Şirâzî, *et-Tebsera*, 175; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/374; İsfahânî, *Beyânu’l-muhtasar*, 2/289.

⁸³ Bk. İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/46; Kelvezânî, *et-Tembîd*, 2/99; Şirâzî, *et-Tebsera*, 175; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/374; İsfahânî, *Beyânu’l-muhtasar*, 2/289.

⁸⁴ İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/47.

⁸⁵ Bk. Kelvezânî, *et-Tembîd*, II, 99

⁸⁶ İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/47; Emîr Pâdişâh, *Teyârû’t-tabrîr*, 1/304.

⁸⁷ Bahrülulum el-Leknevî, *Fevâtiḥ*, 1/343.

⁸⁸ Bk. Bahrülulum el-Leknevî, *Fevâtiḥ*, 1/343.

cümlelerin hükmü için ileri sürülen iddia son cümle için de geçerlidir.⁸⁹ Dolayısıyla bu delil, müstesnânın son cümleye rücu etmesini gerektirmez.

v) İstisnâ, müstakil cümle olmadığı için tek başına anlamlı değildir. Müstakil cümle özelliği kazanıp anlamlı olabilmesi için takip ettiği cümleye rücu etmelidir.⁹⁰ Nitekim “zaruret, miktarınca takdir edilir” kuralınca müstesnânın bir tek cümleye rücu etmesi yeterlidir ki, bu tek cümle de matûf cümlelerden sonuncusudur.⁹¹ Aksi halde diğer cümlelere rücu ettiğini gösteren bir delil bulunmalıdır.⁹²

Karşıt görüşte olanlar; “müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu etme potansiyeline sahiptir; çünkü *vâv* harfiyle matûf cümleler tek cümle hükmünde olduğu ve müstesnânın rücu etmesi noktasında hiçbir cümle diğerinden daha öncelikli olmadığı için müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu edebilir”⁹³ diyerek Hanefilerin mezkûr delilini eleştirmektedirler.

vi) Müstesnânın ne lafzında ne de mazmununda onun, son cümle yerine diğer cümle(ler)e rücu etmesini gerektiren bir karine bulunmaktadır. Müstesnânın hükmü, takip ettiği cümle ile sınırlı olduğuna göre cümlelerin tamamına rücu edebileceğini iddia edenin elinde bunu ispatlayacak kanıt bulunmalıdır.⁹⁴

vii) Matûf cümleler, atf harfiyle birbirlerinden ayrılmış durumdadırlar. Bu ise farklı bir cümle ile cümlelerin ayrılmasına benzemektedir. Buna göre nasıl ki matûf cümleler arasında farklı bir cümle girdiğinde müstesnâ, cümlelerin tamamına rücu edemiyorsa atf harfi ile birbirlerinden ayrılmış cümlelerden sonra gelen müstesnâ da cümlelerin tamamına rücu edemez.⁹⁵

Bu delil şöyle eleştirilmiştir: “Cemetme anlamına gelen *vâv* ile yapılan atf, matûf ile matûfun aleyh arasında manevi birlikteliğin bulunmasını gerektirir. Nitekim (الزیدان) ve (الزیدون) şeklindeki tesniye ve çoğul kullanımlar da (قام زيد وزيد) örneğinde olduğu gibi atfedilmiş olarak değerlendirilmektedir. Aynı durum (قاموا) kullanımı için de geçerlidir. Dolayısıyla hem atf *vâv* hem çoğul kelimedeki *vâv* hem de fiile bitişen ve zamir işlevi göre *vâv* benzerdirler. Netice olarak burada önemli olan; matûf cümleler arasında lafız yönünden kopukluk bulunduğunun dikkate alınması yerine *manevî birlikteliğin* dikkate alınmasıdır. Buna göre matûf cümleler, *vâv*’ın kurduğu irtibatla tek cümle hükmünde oldukları için müstesnâ da cümlelerin tamamına rücu eder.”⁹⁶

⁸⁹ Bk. İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/47.

⁹⁰ Bk. Kelvezânî, *et-Tembîd*, 2/97; Sem’ânî, *Kavâtü*, 1/457; Basrî, *el-Mu’temed*, 1/269; Bâkullânî, *et-Takerîb*, 3/152; İsfahânî, *Şerhu’l-Minhâc*, 1/395-396; Âmidî, *el-İbkâm*, 2/375; Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, 2/617; İsfahânî, *Beyânu’l-muhtasar*, 2/290.

⁹¹ Bk. İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/47.

⁹² Şirâzî, *et-Tebsera*, 176.

⁹³ Bk. Kelvezânî, *et-Tembîd*, 2/97; İcî, *Şerhu muhtasar*, 3/47; Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, 2/618-619.

⁹⁴ Cessâs, *el-Fusûl*, 3/269.

⁹⁵ Bk. Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, 2/617.

⁹⁶ Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*, 2/618.

2. Kazf Âyetleri Bağlamında Görüşlerin Değerlendirilmesi

Müstesnânın merciiine dair usulcüler arasındaki ihtilafa şu âyet örnek verilebilir: “*Namuslu kadınlara zîna isnadında bulunup, sonra (bunu ispat için) dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar. Ancak bundan sonra tövbe edip ıslah olanlar müstesnadır. Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir.*”⁹⁷ İlk bakışta bu âyette ism-i mevsûl ve çoğul kipinden oluşan âm lafzın bulunduğu ve bu lafzın istisnâ ile tahsis edildiği görülmektedir. Dikkatle incelendiğinde ise âyetin; sırasıyla (فاجلدوهم ثمانين جلدة) cümlesinin gereği olan “*celde cezasının uygulanması*”, (ولا تقبلوا لهم شهادة أبداً) cümlesinin gereği olan “*şahitliğin kabul edilmemesi*” ve (واولئك هم الفاسقون) cümlesinin gereği olan “*iftirada bulunan kişinin fasık olduğuna hükmedilmesi*” şeklindeki farklı hükümleri ihtiva ettiği görülmüştür.⁹⁸

Usulcülere göre bu âyetteki tartışmalı husus; (إلا الذين تابوا) ifadesinin bu cümlelerden hangisi ile irtibatının kurulup hükmün ona göre verileceği meselesidir. İstisnânın “*celde cezasının uygulanması*” hükmüne kesin olarak rücu etmediği, “*iftirada bulunan kişinin fasık olduğuna hükmedilmesine*” kesin olarak rücu ettiği; buna karşın “*şahitliğin kabul edilmemesi*” hükmüne rücu etmesinin ise usulcüler arasında tartışmalı olduğu⁹⁹ söylenebilir. Buna göre; istisnâ, “*celde cezasının uygulanması*” hükmüne rücu etmeyeceği için iftirada bulunan kişinin tövbe etmesi bu cezayı ortadan kaldırmaz. “*Fasık olduğu*” yönündeki hükme rücu edeceği için kişi, tövbe etmekle fasık olarak nitelenmekten kurtulur. Buna karşın; tövbe ettiği takdirde “*şahitliğinin*” kabul edilmesi hususu usulcüler/mezhepler arasında tartışmalıdır.

Hanefilere göre âyetteki istisnânın, (ولا تقبلوا لهم شهادة أبداً) cümlesiyle irtibatı bulunmadığı için kâzif/zina iftirasında bulunan kişi tövbe etse dahi şahitliği makbul değilken Cumhura göre irtibatı bulunduğu için makbuldür. Bu görüş farklılığının nedeni Hanefilerin; ‘istisnânın, sadece kendisinden önceki cümleye rücu ettiğini’ Cumhurun ise ‘istisnâ harfinden önceki iki cümleye de rücu ettiğini’ kabul etmeleridir.¹⁰⁰

Hanefiler ile Cumhur arasındaki görüş farklılığı; mezkûr cümleler arasında kullanılan *vâv*’ın Hanefilere göre cümlede nokta yerine kullanılan *isti’nâf*/başlangıç¹⁰¹ amaçlı, cumhura göre ise cemetmek anlamında *atf* amaçlı kullanıldığı şeklindeki kabule dayanmaktadır.¹⁰²

Cümle başlarındaki *vâv*’ın cemetmek anlamında *atf* olarak kullanıldığını savunan cumhurun; “buna göre her üç cümle de biri diğerine takaddüm etmeksizin *bir tek cümlemiş*”

⁹⁷ en-Nûr, 24/4-5

(وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ. إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ)

⁹⁸ Bk. Vezîr, *el-Musaffâ*, 566.

⁹⁹ Bk. İsfahânî, *Beyânu’l-mubtasar*, 2/279, 1 nolu dipnot.

¹⁰⁰ Bk. Ebû Muhammed Abdülmünim b. Abdirrahîm İbnü’l-Feres el-Endelûsî, *Abkâmü’l-Kur’an*, thk. Tâhâ b. Alî Bû-Surayh vd. (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2006), 3/343.

¹⁰¹ Sözlükte *yenî* anlamına gelen ünüf veya bir şeyin başı, ucu, burun mânasındaki enf kökünden türeyen *isti’nâf* kelimesi *yeniden başlamak, yenilemek, tekrarlamak* demektir. Bk. İsmail Durmuş, “İstinâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Nisan 2020).

¹⁰² Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Abkâmü’l-Kur’an*, thk. Abdüsselâm Muhammed Alî Şâhîn (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994), 3/360.

gibi bütün olarak zikredilmiştir. Sıralama açısından cümlelerden birinin diğerinden önce kullanılmasının bir önemi bulunmadığı için matûf cümlelerin ardından kullanılan istisnânın, zikredilen cümlelerden herhangi birine rücu etmesi diğerine rücu etmemesinden daha öncelikli değildir. Dolayısıyla cümlelerin hepsi anlam yönünden birlikte zikredilmiş gibidir. Buna göre istisnânın, *fsk* niteliğine rücu etmesi, şahitliğin geçersizliğine veya had cezasına rücu etmesinden daha öncelikli değildir”, şeklindeki gerekçelerine karşılık veren Cessâs, Hanefilerin görüşünü şöyle ifade etmektedir: “Buradaki *vâv*; atf harfi olabileceği gibi isti’nâf harfi de olabilir. Ancak âyette isti’nâf harfi olarak kullanılmıştır. Çünkü *vâv*; sadece, matûf unsurların bir tek cümle şeklinde tanzim edilebildiği kelimada atf harfi olarak kullanılabilir. Ayrıca âyetteki ikinci cümlelerin emir kipinde son cümlelerin de haber/hüküm kipinde gelmesi bu cümlelerin bir tek cümle olarak kabul edilmesine engeldir. Haber kipinin emir kipine dâhil edilmesi mümkün olmadığı için buradaki *vâv*, isti’nâf harfi olarak kullanılmıştır.¹⁰³ Kısacası Cessâs’a göre matûf cümlelerin sığıları *emir veya haber şeklinde* farklılık gösterdiği durumlarda müstesnâ, sadece kendisinden önceki cümleye rücu edecektir.¹⁰⁴ Buna göre Cessâs’ın; karinenin doğrudan tespit edilemediği naslarda cümlelerin emir veya haber şeklindeki kullanımlarını, istisnânın merciiinin tespiti bakımından munfasıl-manevî karine¹⁰⁵ olarak değerlendirdiği söylenebilir.

Sonuç

Hukukî naslar lafızlardan ve bu lafızların meydana getirdiği bağlamdan müteşekkildir. Dolayısıyla nassın ifade ettiği anlam ve hüküm öncelikle lafızlar arasındaki ilişkinin ortaya koyduğu bağlamdan tespit edilmelidir. Ayrıca nassın; kendisini kısıtlayan, genişleten veya ortadan kaldıran diğer naslarla olan ilişkisine bakılmalı ve gerektiğinde hukukî problemin çözülmesi için diğer deliller ve yöntemler kullanılmalıdır.

Nasların yorumlanması ve uygulanmasında nassı oluşturan lafızların vaz’î inceliklerinin yanı sıra dilbilgisel incelikleri de dikkate alınmalıdır. Fakihin, hüküm çıkartırken nassın lafzî boyutunu ihmal ederek doğrudan diğer yorum türlerine başvurması hukuk güvenliğini zedeler.

İstisnâ üslubu; cümle yapılanması şekillerinden biri olmakla lafzî yorum kapsamında değerlendirilebilir. İstisnâ harfi, müstesnâ minh ve müstesnâdan oluşan istisnâ üslubunun hükme etkisi bağlamında dikkate değer bulunup tartışılan meselelerden biri de matûf cümlelerden sonra gelen müstesnânın merciiinin tespitidir. Bu noktada önemli olan karinenin belirlenmesidir. Dolayısıyla hukuk yorumcusu/uygulayıcısı karineyi doğrudan tespit edebiliyorsa hükmü buna göre tesis etmeli; edemiyorsa harici karine(ler)i araştırmalı ve tespit edebildiğine göre hareket etmelidir.

¹⁰³ Cessâs, *Abkâmi’l-Kur’an*, 3/360.

¹⁰⁴ Cessâs, *Abkâmi’l-Kur’an*, 3/359.

¹⁰⁵ Beyan edilmesi amaçlanan kelam dışındaki birtakım manalardan elde edilen karineler demektir. Hiyemî, *el-Karîne*, 53.

Mevcut örnekler ışığında söylemek gerekirse usulcülerin/fıkıhçıların; doğrudan tespit edilemeyen karineleri belirleyip hükmü buna göre tesis etme teşebbüsünde buldukları açıktır. Örneğin Hanefilere göre karine bulunmadığında; *vâv* ile matûf cümlelerden sonra gelen müstesnânın mercü matûf cümlelerden sonuncusu iken Cumhura göre matûf cümlelerin hepsidir. Bu görüş farklılığı her iki grubun *vâv* harfine yükledikleri anlam ve işleve dayanmaktadır. Buna göre *vâv* harfine -Hanefilerin yaptığı gibi- *isti'nâf* anlamı yüklendiğinde istisnâ hükmünün kapsamının daraltıldığı; -Cumhurun yaptığı gibi- *atf* anlamı yüklendiğinde ise istisnâ hükmünün kapsamının genişletildiği söylenebilir.

Kaynakça

Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fabri'l-İslâm el-Pezdevî*. thk. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1433/2012.

Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Afîfî. 4 Cilt. Riyad: Dârü's-Samî'i, 1. Basım, 2003.

Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara: BİLAY, 5. Basım, 2018.

Bâbestî, Azîze Fevâl. *el-Mu'cemu'l-mufassal fî'n-nabvi'l-'arabî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1992.

Bahrülulum el-Leknevî, Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn. *Fevâtihu'r-rahamât bi şerhi Müsellemi's-sübût*. thk. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.

Bâküllânî, Ebû Bekr Muhammed et-Tayyib el-. *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-Sağîr)*. thk. Abdülhamîd b. Alî Ebû Zenîd. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998.

Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî et-Tayyib el-. *Kitâb el-Mu'temed fî usûli'l-fıkâh*. thk. Muhammed Hamidullâh. 2 Cilt. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmiyyî'l-Faransî li'd-Dirâsâti'l-Arabî, 1964.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-. *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1999.

Birmâvî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî el-. *el-Fevâ'idü's-seniyye fî şerhi'l-Elfiyye*. thk. Abdullâh Ramazân Mûsâ. 5 Cilt. Medine: Mektebetü Dâri'n-Nasîha, 1. Basım, 2015.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Abkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Alî Şâhîn. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *el-Fusûl fî'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfî'l-Kuveytîyye, 1. Basım, ts.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *el-Burbân*. thk. Salâh b. Muhammed b. 'Uvayza. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.

Dahşân, Mahmûd Muhammed ed-. *el-Hilâfü'l-usûlî beyne'l-Hanefiyye ve Cumbûri'l-usûliyyîn*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2015.

Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer b. İsâ ed-. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkḥ*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Hüseyn. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.

Dervîş, Muhyiddîn b. Ahmed Mustafâ ed-. *İ'râbü'l-Kur'ân ve beyânub*. 10 Cilt. Hıms: Dârü'l-İrşâd li'ş-Şuûni'l-Câmi'iyye, 4. Basım, 1992.

Durmuş, İsmail. "İstinâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Nisan 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istinaf--belagat>

Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ. *el-'Udde fî usûli'l-fıkḥ*. thk. Ahmed b. Alî Seyyid el-Mübârekî. 5 Cilt. Riyad: Muhakkik, 3. Basım, 1993.

Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî. *Teysîru't-tabrîr*. 4 Cilt. Mekke: Dârü'l-Bâz, ts.

Fazlıoğlu, Şükrân. "Vaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Nisan 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vaz--dilbilim>

Ferfûr, Veliyyüddîn Muhammed Sâlih el-. *el-Müzḥeb fî usûli'l-mezḥeb 'ale'l-Müntehab*. 2 Cilt. y.y.: Mektebetü Dâri'l-Ferfûr, ts.

Ferkûs, Ebû Abdilmuiz Muhammed Alî el-. *el-İnâre şerhu Kitâbi'l-İşâre fî ma'rifeti'l-usûl ve'l-vicâze fî ma'ne'd-delîl*. Cezayir: Dârü'l-Mevkî, 1. Basım, 2009.

Hafnâvî, Muhammed İbrâhîm el-. *İthâfü'l-enâm bi tahsîsi'l-'âmm*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1. Basım, 1997.

Hıyemî, Muhammed el-. *el-Karînetü 'inde'l-usûliyyîn ve eserubâ fî'l-kavâ'idî'l-usûliyye*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 2010.

Hindî, Ebû Abdillâh Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm b. Muhammed el-Urmevî el-. *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Sâlih Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Süveyh. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1. Basım, 1996.

İbn Berhân, Şerefülislâm Ebü'l-Feth Ahmed b. Alî. *el-Vusûl ile'l-usûl*. thk. Abdülhamîd b. Alî Ebû Zenîd. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1982.

İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tabbîr*. thk. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.

İbn Melek, Mevlâ Abdüllatîf. *Şerhu Menâri'l-envâr fî usûli'l-fıkḥ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1308.

İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *Fethü'l-gaffâr bi şerbi'l-Menâr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.

İbnü'l-Feres el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülmünim b. Abdirrahîm. *Abkâmü'l-Kur'ân*. thk. Tâhâ b. Alî Bû-Surayh vd. 3 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1. Basım, 2006.

İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd b. Mes'ûd es-Sivâsî. *et-Tabrîr fî usûli'l-fıkḥ*. Mısır: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1351.

İbnü'n-Neccâr, Takıyyüddîn Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz b. Alî el-Fütûhî. *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Zuhaylî - Nezîh Hammâd. 4 Cilt. y.y.: Mektebetü'l-'Ubeykân, 2. Basım, 1997.

İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-. *Şerhu Muhtasari'l-münteba'l-usûl*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil. 3 Cilt. y.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.

İsfahânî, Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Alî Ebüssenâ Şemsüddîn el-. *Beyânu'l-muhtasar şerhu Muhtasari'l-müntebâ li'bni'l-Hâcib fî usûli'l-fıkḥ*. thk. Muhammed Mazhar Bekâ. 3 Cilt. Cidde: Dârü'l-Medenî, 1. Basım, 1986.

İsfahânî, Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Alî Ebüssenâ Şemsüddîn el-. *Şerhu'l-Minhâc li'l-Beydâvî fî ilmi'l-usûl*. thk. Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed en-Nemle. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1999.

İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-. *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-usûl ve ma'abu Süllemi'l-vusûl*. 4 Cilt. y.y.: Âlemü'l-Kütüb, ts.

Kâkî, Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî el-. *Câmi'u'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr*. thk. Fazlurrahmân Abdülgafûr el-Efgânî. 5 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 2. Basım, 2005.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-. *el-'İkdu'l-manzûm fî'l-busûs ve'l-'umûm*. thk. Ahmed el-Hatem Abdullâh. 2 Cilt. Mısır: Dârü'l-Kütübî, 1. Basım, 1999.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-. *el-İstiğnâ fî abkâmi'l-istisnâ*. thk. Tâhâ Muhsin. Bağdat: Matba'atü'l-İrşâd, 1982.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-. *Nefâisü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Alî Muhammed Muavvaz. 9 Cilt. y.y.: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1. Basım, 1995.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-. *Şerhu Tenkîbi'l-fusûl*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd. y.y.: Şeriketü't-Tıbbâ'atü'l-Fenniyyetü'l-Müttehîde, 1. Basım, 1973.

Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-. *et-Tembîd fî usûli'l-fıkḥ*. thk. Müfid Muhammed Amşe. 4 Cilt. Cidde: Dârü'l-Medenî, 1. Basım, 1985.

Koca, Ferhat. "İstidlâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Nisan 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istidlal#2-fıkḥ>

Merdâvî, Alâüddîn Ebü'l-Hasen Alî b. Süleymân el-. *et-Tabbîr şerhu't-Tabrîr fî usûli'l-fıkḥ*. thk. Abdurrahmân el-Cibrîn vd. 8 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2000.

Nemle, Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed en-. *el-Mühbezzeb fî 'ilmi usûli'l-fıkḥi'l-mukâren*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1999.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Kesfî'l-esrâr şerhi'l-musannif 'ale'l-Menâr*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Medârikü't-tenzîl ve ḥakâ'iku't-tevîl*. thk. Yûsuf Alî Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1998.

Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin en-. *Garâibü'l-Kur'ân ve reğâibü'l-Furkân*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.

Sâmerrâî, Fâdil Sâlih es-. *Me'ânî'n-nabh*. 4 Cilt. Amman: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 2000.

Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-. *el-Cevâbirü'l-bisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Alî Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1997.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr es-. *Kavâti'n'l-edille fî'l-usûl*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsût*. I-XXXI Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1989.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1436/2015.

Sevinç, R. Resul. *Arapçanın Temel Kuralları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2013.

Sübki, Ebü'l-Hasen Takiyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm es- - Sübki, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. thk. Şaban Muhammed İsmâîl. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1981.

Sübki, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *Ref'u'l-hâcib 'an Muhtasar İbn Hâcib*. thk. Alî Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1999.

Sülemî, İyâz b. Nâmî es-. *Usûlü'l-fikih ellezî lâ yesa'u'l-fakîh ceblehu*. Riyad: Dârü't-Tedmûriyye, 1. Basım, 2005.

Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed b. Abdillâh es-. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tabkâki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. thk. Ahmed Uzv İna'ye. 2 Cilt. y.y.: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1. Basım, 1999.

Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm eş-. *et-Tefsîrâ fî usûli'l-fikih*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1983.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî et-. *Şerhu't-telvîb 'ale't-Tavdîb*. thk. Necîb el-Mâcidî - Hüseyin el-Mâcid. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-. *Fütûhu'l-gayb fî'l-keşf 'an kemâ'i'r-reyib*. thk. Cemîl Benî 'Atâ. 17 Cilt. Dubai: Câizetü Dubai ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1. Basım, 2013.

Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Sa'îd et-. *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Su'ûdiyye: Vizâretü's-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 2. Basım, 1998.

Vezîr, Ahmed b. Muhammed b. Alî el-. *el-Musaffâ fî usûli'l-fikih*. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1. Basım, 1996.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır ez-. *el-Babru'l-mubât fî usûli'l-fikih*. 8 Cilt. y.y.: Dârü'l-Kütüb, 1. Basım, 1994.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî. haz. Hayrettin Karaman vd. Ankara: TDV Yayınları, 1997.